

Кайымова Ф.М.

САЛЫШТЫРУУ КАТЕГОРИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Кайымова Ф.М.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТЕГОРИИ СРАВНЕНИЯ

F.M. Kaimova

STUDY OF THE COMPARISON CATEGORY

УДК: 83.2

Макалада салыштыруу терминине түрдүү өңүттөн баа берилет. Салыштыруу категориясынын логика, философия, лингвистика, адабият тармактарында изилдениши анализденет. Салыштыруу жөнүндөгү ой алгач кептин фигурасы катары байыркы гректерде жана римдиктерде пайда болуп, андан кийин орус окумуштуулары тарабынан образдуулук теориясы жаатында бай изилдөө тарыхына ээ болгону да хронологиялык тартыпте берилди. Филологиялык багыттан алып караганда, көпчүлүк тилдерде "салыштыруу" термини адабият теориясында изилденип, такталып, башка адабий терминдерден айырмаланып калганын байкоого болот. Анткен менен макалада бул терминдин дүйнөлүк лингвистикада изилдениши абалына көңүл бурулду. Орус тил илиминде салыштыруу маанисине фундаменталдык жана бөлүмдүк изилдөөлөр жүргүзүлгөнүнө, аны изилдөө тарыхы конкреттүү мезгилдерге бөлүнгөнүнө баа берилди. Ошондой эле түрк тилдеринде өтө аз изилденгендиги, кыргыз тилинде болсо али изилдене электиги жөнүндө сөз болуп, муну изилдөөнүн актуалдуулугу да баса көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: салыштыруу, философия, логика, антропология, тил илими, адабият, изилдөө, метафора, салыштырма түрмөк.

В статье дается оценка сравнения с различных точек зрения. Проанализировано исследование категории сравнения в таких отраслях науки, как логика, философия, лингвистика и литература. В хронологическом порядке изложено то, что мысль о сравнении в качестве речевой фигуры впервые появилась у древних греков и римлян, затем имела богатую историю исследования русскими учеными в области теории образности. С филологической точки зрения во многих языках термин "сравнение" подвергается исследованию и уточняется в теории литературы, между тем, обособляясь от других литературных терминов. Но все-таки в данной статье уделено внимание на состояние исследования термина в мировой лингвистике. Дана оценка фундаментального и отдельного исследования значения сравнения и классификации конкретных периодов истории его исследования. А также отмечена малоизученность данного вопроса в тюркских языках, а в кыргызском языкознании является почти новой областью исследования, в чем и заключается актуальность данного исследования.

Ключевые слова: сравнение, философия, логика, антропология, языкознание, литература, исследование, метафора, сравнительная конструкция.

The article gives an assessment of comparison from different points of view. The analysis of the comparison category in such branches of science as logic, philosophy, linguistics and literature is analyzed. Chronologically stated that the idea of comparison as a speech figure first appeared in ancient Greeks and Romans, then had a rich history of research by Russian scientists in the field of the theory of imagery. From the philo-

logical point of view, in many languages the term "comparison" is subjected to research and refined in the theory of literature, meanwhile, separating itself from other literary terms. But nevertheless in this article attention is paid to the state of the study of the term in world linguistics. The estimation of the fundamental and separate study of the value of comparison and classification of specific periods of the history of his research is given. It also noted the lack of knowledge of this issue in the Turkic languages, and in Kyrgyz linguistics is an almost new field of research, and this is the relevance of this study.

Key words: comparison, philosophy, literature, research, metaphor, comparative construction.

Салыштыруу жөнөкөй мамилелердин тибин гана ачып берүүгө жардам бербестен, уникалдуу салыштырууга, предметтердин окшош жана башкача экендиги боюнча суроого жооп берүү мүмкүнчүлүгүнө да ээ. Салыштыруунун пайда болушу предметтердин окшоштугу, дал келүүчүлүгү, жакындыгы, карама-каршылыгы жана мааниси менен байланыштуу. Мына ушуларга карап индивиддерде түшүнүктөргө карата ар түрдүү асоциациялар пайда болот.

Салыштыруу байыркы мезгилден бери эле философторду жана адабиятчыларды, тилчилерди кызыктырып келген. Салыштыруу туурасында алгач кептин фигурасы катары гректерде жана римдиктерде сөз болуп, андан кийин орус окумуштуулары кошумчалап, образдуулук теориясы жаатындагы бай изилдөө тарыхына ээ болду (М.В.Ломоносов, Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня). Адабий салыштырууда, биринчиден, ал гипербола менен, экинчиден, метафора менен жакын түшүнүк катары каралган. Салыштыруу категориясы баалуулук, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк жана интенсивдүүлүк категориялары менен да байланыштуу. Салыштыруу категориясында каралуучу окшоштук жана айырмалуулук мамилелери Ф.де Соссюр жана Казань лингвистикалык мектебинин өкүлдөрү: В.А.Богородицкий, Н.А. Широкова, В.И. Кодухов, Н.А. Андромонова ж.б. тарабынан бир топ алдыга жылган.

Салыштыруу теориясын учурдагы изилдөөдө антропологиялык парадигма жаатында изилдөө да орун алып келүүдө. Бул маселенин жөнү бардык жаратылыш, түшүнүктүн чокусунда тилди алып жүрүүчү жана колдонуучу адам экендиги менен байланыштуу. Антропоцентризм XX-XXI кылымдарда чет элдик изилдөөлөрдө жетектөөчү багыттардын бири болуп эсептелген. Орус тил таануусунда да антропоцентризм бир топ мурда эле бекитилген. И.А. Бодуэн де Куртенэ антрофоника илимин белгилеп бөлүп көрсөткөн [1:354]. Бул принцип жөнүндө сөз Н.Д.

Арутюнова, А. Вежбицкий, Ю.Н. Карауловдордун эмгектеринде да орун алган. Акыркы мезгилдерде антропоцентризм принцибинен сырткары лингвистика илими салыштырма түрмөк формасындагы синтаксистик бирдиктерди изилдөөдөгү функционалдык-семантикалык теориясына да кайрылат.

Логикалык, философиялык багыт боюнча В.И.Бартондун “Развитие сравнения в процессе познания”, “Сравнение как средство познания”, “Логика”; У.А.Жаркованын “Синтаксис сравнения. Логико-лингвистический подход”; М.И. Морозованын “Логика и синтаксис сравнения” ж.б. изилдөө эмгектерин атоого болот.

XX кылымдын экинчи жарымында орус илимий адабиятында салыштыруу педагогикалык (окутуу процессинде салыштырууну колдонуу), психологиялык (салыштыруу структурасынын психофизиологиялык негизи), лингвистикалык (салыштырууну туюнтуунун тилдик формасы), адабият таанымдык (салыштыруу кыймыл-аракетти чагылдыруунун көркөм-образдык формасы катары), логика-гносеологиялык (салыштыруу кыймыл-аракетти чагылдыруунун формасы жана таанып-билүүнүн каражаты катары) аспектилеринде каралган.

Дүйнөлүк лингвистикада тилдик салыштыруулардын изилдениши да ар тараптуу жүргүзүлгөн. Маселен, немец тили боюнча: Арынов М. “Сравнительные конструкции с *wiev b glei ch* в современном немецком языке”; Левина Е.А. “Сравнения в немецких радиотекстах: семантика, структура, функции”; Новикова Е.В. “Эталоны сравнения в немецкой языковой картины мира”; Искандерова И.З. “Семантическая характеристика сравнительных конструкций современного немецкого языка” ж.б.; англис тили боюнча: Гурбонов Х.М. “Придаточные сравнительные предложения в современном английском языке” жана Биренбаум Я.Г. “Образные сравнительные обороты в современном английском языке” ж.б.; француз тили, адабияты боюнча: Макаренко Н.Н. “Индивидуальные образные сравнения во французском языке: на материале художественной прозы второй половины XX века”; Анохина Ю.М. “Способы выражения сравнений в языках разной грамматической структурой (на материале русского и французского языков)” ж.б.

Салыштыруу маанисин тилдик көрүнүш катары изилдөөдөгү фундаменталдык жана бөлүмдүк изилдөөлөр: номинативдик, синтаксистик, морфологиялык жана сөз жасоо аспектилерине арналган көптөгөн орус окумуштууларынын арасында Н.Д.Арутюнова, В.В. Виноградов, А.Вежбицкая, А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, Н.М.Васильева, А.Лебедева, В.М. Огольцев, В.Н. Телия, Ю.Ю. Ушакова, А.А. Шахматов жана башкалар бар. XX кылымдын 30-жылдарынан тарта эле орус тили илиминде салыштыруу мааниси боюнча бир топ багыттык изилдөөлөр жүргүзүлүп, бул боюнча илимий кандидаттык диссертациялар корголгон, илимий эмгектер жарык көргөн. Алардын айрымдары төмөнкүлөр: Шенько И.В. “Синтаксис и семантика образного

сравнения”; Черемисина В.И. “Сложные сравнительные конструкции русского языка”; Павлова В.В. “Сравнительные конструкции в структуре сложного предложения”; Разумова О.П. “Градуальность признака и оценка в образных сравнениях (орус жана англис тилинин материалында)”; Абсаматов С.Б. “Структурно-семантические особенности синтаксических единиц со значением сравнения”; Левит И.В. “Сложные сравнительные синтаксические конструкции как элемент функционально-семантического поля сравнения”; Яхина Д.И. “Образные средства в современной русской разговорной речи: на материале метафор и сравнений”; Прогорелова М.В. “Принцип сравнения и его использования в русской синтаксической системе”; ж.б. кандидаттык диссертациялар жана Никулин В.С. “Степени сравнения русского языка”; Воинова Э.С. “Грамматическая природа сравнительных конструкций”; Черемисина В.И. “Сложные сравнительные конструкции русского языка”; Лосев М.И. “Сравнительные конструкции русского языка”; ж.б. илимий эмгектер; ошондой эле салыштырууну чагылдыруунун каражаттары боюнча Е.Т. Черкасова, Е.В. Скворецкая; предикативдүү салыштырууларды А.П. Сазонов, Р.С. Иткина; салыштырма түрмөктөрдү Н.С. Дмитриева, А.Г. Руднев, Н.А. Широкова, А.Ф. Прияткина, Ж.А. Киселева; тааал салыштырма түрмөктөрдү Ж.И.Киселева, И.К.Кучеренко, Н.А.Широкова ж.б. изилдешкен. Орус тили илиминде салыштырма түрмөктөрдү изилдөөдөгү маанилүү эмгек катары М.И.Черемисинанын 1971-жылы чыккан “Орус тилинин салыштырма түрмөктөрү” деген эмгегин көрсөтүүгө болот.

Алынган маалыматтар заманбап тил илиминде салыштыруу категориясын структуралык талаа методун, грамматикалык-лексикалык талаа теориясын (функционалдык-семантикалык аспект) колдонуу менен изилдөөнү талап кылат. Эгерде салттык грамматика тилдик фактыларды “формадан мааниге карай” багытында сүрөттөп жана анализдесе, функционалдык грамматика тилдик материалдарды анализдөөдө сөздүн маанисинен аны чагылдырууга жана тилдин кызматынан аны реализациялоо каражаттарына өтүү багытындагы доминанттык ролду сунуш кылат.

Орус тили илиминдеги салыштырууну изилдөө тарыхын окумуштуу И.В. Левит бир нече мезгилдерге бөлүп караган:

Биринчи мезгил Н.И. Греч, А.Х.Востоков, Ф.И. Буслаев ж.б. окумуштуулардын ысымдары менен байланышкан. Алар багыныңкы сүйлөмдөгү багындыргыч байламталарды салыштыруунун негизги белгилери деп эсептешет. Бирок А.Х. Востоков буга чейин мындай конструкцияларды сүйлөм мүчөлөрүнө жакын деп эсептеген.

Экинчи мезгил Д.Н. Овсянко-Куликовский, А.Х. Шахматов, А.М. Пешковдордун эмгектеринде көрсөтүлөт. Алар салыштыруу каражаттары катары жогорудагы багыныңкы байламталардан сырткары баяндоочтук формаларын да эсептешет.

Үчүнчү мезгилде салыштырма түрмөктөрдү изилдөөдө айкындооч мүчөлөр катары каралган тутумунда багыныңкы байламталар катышкан конструкцияларга кызыгуу күчөйт (А.Г.Руднев, Н.А. Широкова).

Акыркы төртүнчү мезгилде салыштырма байламталар катышкан түрмөктөр жөнүндөгү заманбап окуу түзүлөт. Бул мезгилде окумуштуулардын ортосунда бир түрдүү пикир болбосо да, салыштыруу мааниси түрдүү конструкциялар аркылуу берүүгө боло тургандыгын, алардын синтаксистик функциясынын да окшош болбой тургандыгын көрсөтүшкөндүгүн баса белгилөөгө болот. Бул изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө өздөрүнө мүнөздүү салыштыруунун синтаксистик моделдери бар [2:2]. Орус тил илиминде салыштыруу конструкцияларына карата да бир топ изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Салыштыруунун тилдик теориясы, жогорудан көрүнгөндөй, орус тил илиминде көп тараптуу жана бир топ жеткиликтүү изилденгенин байкоого болот.

Салыштыруу – түрк тилдеринде татаал жана аз изилденген, изилдөө ишмердүүлүгүн терең жүргүзө турган категория. Салыштырууну изилдөө ыкмалары сөздү аныктоо, сөз түркүмдөрү жөнүндөгү маселе, кызматчы сөздөрдүн пайда болушу сыяктуу маанилүү маселелер менен байланыштуу.

Түрк тилдери боюнча салыштыруу маселеси тилдик планда төмөнкү окумуштуулар тарабынан изилденген: Кыржинакова Э.В. “Способы выражения сравнения в хакасском языке”; Мурзина Н.Ю. “Функционально-семантическое поле сравнения в языке прессы Республики Татарстан”; Бабаев Э. “Образные

сравнительные обороты в современном английском, таджикском языках”; Васильев Ю.И. “Способы выражения в якутском языке” ж.б.

Кыргыз тилинде салыштыруу теориясына адабий планда кайрылуулар көбүрөөк. Бегалиев С. “Манас” эпосунун поэтикасынын проблемалары”, (Ф., 1967); Сапарбаев А. “Манас” эпосундагы метафоралар” (Ф., 1975) деген салыштырууга байланышы бар темаларда адабияттык көркөм каражат катарында кандидаттык, доктордук диссертацияларды коргошсо, “салыштыруу” терминине Ж.Шериев, А.Муратов, Б.Үкүева ж.б.лар адабият теориясынын негизинде аныктамаларды беришкен.

Ал эми азыркы кыргыз тил илиминде салыштырууну изилдөө иши жокко эсе. Бул боюнча Г.Б.Урусованын (Ош МУ) “Салыштыруу мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары”, С.Б. Оторбаеванын (К.Тыныстанов атындагы ЫМУ) “Э.Ибраевдин чыгармаларындагы салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышы” деген аталыштагы илимий макалаларын гана табууга мүмкүн болду. Демек, салыштырууну тилдик планда изилдөө кыргыз тилчи илимпоздордун көңүл чордонунда болууга тийиш.

Адабияттар:

1. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. - М., 1963.
2. Левит И.В. “Сложные сравнительные синтаксические конструкции как элемент функционально-семантического поля сравнения” - Санкт-Петербург, 2005.

Рецензент: к.филол.н., доцент Пахыров К.